Věda a perspektivy № 4(23) 2023
ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)

SÉRIE "Historické vědy"

https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-4(23)-174-186

Сергій Куценко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8020-2141

ВПЛИВ СЕЛЬДЖУЦЬКОГО СТИЛЮ НА РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Анотація. Внаслідок широкомасштабних археологічних досліджень останніх десятиліть XX ст. та початку XXI ст. були відкриті унікальні зразки матеріальної культури сельджуків на території України. У дослідженні визначені основні етапи розвитку та взаємозв'язки із культурною спадщиною Давньої Русі, Кримського ханства та Північної провінції Османської держави. Сельджуцький вплив простежується у прикладному мистецтві та архітектурі багатьох археологічних пам'яток: від столиці Русі- Києва до міст та фортець Північного Причорномор'я. Сельджуцька культура постала своєрідним культурним містком, який поєднав досягнення Євразії, цивілізації середньовіччя та раннього модерну, як органічні частини історії та культури України.

Ключові слова: Україна, сельджуцька культура, інновації, контакти, цивілізація, археологічні дослідження.

Serhii Kutsenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and Teaching Methods, Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna, Uman, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8020-2141

Věda a perspektivy № 4(23) 2023
ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)

THE INFLUENCE OF THE SELJUK STYLE ON THE DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL AND CULTURAL ENVIRONMENT OF THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE MIDDLE AGES (ACCORDING TO THE RESULTS OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)

Abstract. Actual problem of civilization's development of the East Europe is the coexistence and interconnection of the largest ethno cultural massive of Slavs and Turks. Due to archaeological investigation of the last decades of XX - the beginning of XXI century the new base for study of these communities obtained and main stages of Seljuk culture were identified. The first stage escape the time from the middle of 11 to the first part of XIII cent. The second one - from the second part of XIII to the end of XV cent., and the last one from the end of XV to the end of XVIII cent. From the middle of XI cent. the part of Oghuz tribes settled in the central principalities of Southern Russ. In the ethnic origination and mentality they were relative to Turks-Seljuk, created the powerful state in Asia Miner, and left the material culture with close feature to main massive of Seljuk. In applied art and partly in architecture of Kiev Russ of XII- first part of XIII century the influence of Seljuk fixed. On the next stage the influence of Seljuk's touch upon of wide space of material culture. On the last one it became a part of the Ottoman culture and take a wide penetration inside of Ukrainian lands. Seljuk culture became a kind of bridge that combined the cultural achievements of Eurasia, the civilizations of medieval and early modernism, an organic part of the history and culture of Ukraine.

Keyworlds: Ukraine, Seljuk culture, innovations, contacts, civilization, archaeological investigations.

Постановка проблеми. Глобальні міграційні процеси І-початку ІІ тисячоліття, зокрема розселення тюркських народів, призвели до формування нової етнокультурної ситуації у величезному євразійському ареалі. Відзначаються наступні головні кроки процесів:

- переселення різних етнічних спільнот (неслов'янського походження) зі сходу на південний захід за часів раннього середньовіччя, які частково залишилися у регіоні у подальші часи і зумовили своєрідність етнокультурного простору та його матеріальних проявів (V- середина XI ст.);
- хвилі кочового тюркського населення кінця раннього середньовіччя та високого середньовіччя з Азійського ареалу у Східну Європу та Монгольської імперії включно; становлення степового моста від Китаю до Східної Європи включно; формування синкретичного етнокультурного простору (XI – XIV ст.) створення меридіонального культурного середовища Балтія-Чорне море.

Як відмічав ще у 1933 р. Д. О. Расовський, «Історія розселення тюркських народів на території сусідніх з ними осілих держав і особливо

питання про поселення їх на пограниччі цих держав має повне право бути виділений в спеціальну тему і вивчатися на всьому величезному просторі від Далекого Сходу до Центральної Європи - на всьому шляху проходження і зіткнення тюрків з осілими культурами» [12, С. 133].

Після хвиль вторгнення та створення перших тюркських держав у другій половині І тисячоліття н.е., у Х ст. формується ситуація, коли за дії об'єктивного природного фактору - надзвичайно жорсткої посушливості, що вразила степову зону, новий потік приаральських огузів хлинув у західний степ Прикаспійського регіону. Там їм прийшлось вести боротьбу з огузами, які прийняли іслам [5, с. 200] В той час, коли на території Туркменістану утворилася держава Великих Сельджуків, що проіснувала з 1037 по 1194 рр., огузи-язичники, які не прийняли іслам, й зазнали поразки від огузів-мусульман, просувалися в бік кордонів руських земель. О. І. Прицак вважав, що міграції огузів почалися після 1043р., коли вони вийшли на територію держави Ябгу огузських туркменів на схід від Волги . Їх авангард підійшов до Переяславського князівства у 1054р. З 1055 р. вони під ім'ям «торків» відомі у давньоруському Літопису. Таким чином, на території Русі-України знайшли своє місце формування тюркських племен, близьких за етнічним походженням огузам, що створили Сельджуцький султанат [10, С. 49]. І вони і ті, хто презентував сельджуцьку культуру як явище Євразійського масштабу, мали ті самі етнокультурні коріння і найдавніші традиції космогонічного рівня тюркських народів. У свою чергу вони виходили з найдавніших світів скіфського горизонту, який у широкому тлумаченні був поширений й на кочові племена Сибіру, Казахстану, Середньої Азії [7, С. 188–190]. Втілені у комплексі матеріальної культури, елементи та мотиви орнаменту увійшли до культурної спадщини тюрків різних ареалів їх розселення. Тому, поняття «Сельджуцька культура» має вузьке та широке значення. У вузькому значенні, це культура власне сельджуків у межах їх територіального розселення та відповідних державних утворень у хронологічних та територіальних межах їх існування. Вона склалась внаслідок руху огузьких племен на південний захід з Центральної Азії через Кавказ, Іран вбік Візантії. Після перемоги над Візантійською армією у 1071р. вона набула широкого розповсюдження в Анатолії. Надзвичайно важливими ареалами цього руху постали регіони, у яких визначено зміни, викликані еволюцією місцевих держав, що збіглися у часі із воєнно-політичною активністю сельджуків . Одним із таких регіонів був Кавказ, доля якого у XI-XII ст. невід'ємна від сельджуцького впливу. В той самий час відбувається створення держави Керманських сельджукидів на території Ірану, Афганістану, Пакистану, Оману: Конійського султанату, що існував у 1077-1307 рр. на землях відвойованих у Візантійської імперії. У XII-XIII ст. Анатолія була на зльоті розвитку архітектури та декоративного

мистецтва. Саме він заклав основи Сельджуцької Анатолії, яка постала потужнім культурним фундаментом Османської імперії, позначилася на розвитку Східної Європи. Особливе місце у будівельної галузі посідали великі караван-сараї, які використовувалися як перевалочні пункти та торгові осередки караванної торгівлі. За час сельджуків було збудовано понад 100 таких будівель, міста Конія, Кайсере, Сівас були центрами ремесла та торгівлі [1, С.18].

Але у широкому значенні вона вміщує і історію розвинутих центрів сельджуцької культури і історичний та політичний розвиток споріднених сельджукам огузьких осередків на теренах Східної Європи, і ті риси, які визначаються у регіонах за її межами, але яскраво позначать притаманні сельджуцької культурі особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи і характеризуючи вплив сельджуцького стилю на розвиток історико-культурного середовища території України в період Середньовіччя потрібно у першу чергу звернути увагу на її історіографію, дослідників, які займалися дослідженням зародження, розвитком та падінням Сельджуцької імперії.

Літописні свідоцтва та археологічні дослідження свідчать про розселення огузів на величезному просторі Лівобережжя та Правобережжя Дніпра в межах центральних князівств Руської землі: Київському, Чернігівському та Переяславському, але реальна мапа розповсюдження огузів потребує подальшого уточнення. Уявлення про їх матеріальну культуру є дещо фрагментарною. Локалізації поселенської структури огузів та вивченню матеріальної культури на території Київщини присвячені дослідження, розпочаті ще у XIX ст. (В. В. Хвойко) та продовжені у другій половині XX- початку XXI ст. (Борисов А.В. [2], Івакін Г. Ю. [5],], Кравченко А. А. [6], Рибаков Б. О. [13] та ін.). Найбільшим населеним пунктом огузів Русі був Торческ, площа якого за дослідженнями А.В. Борисова складала 139,33 га [3, с. 166]. Його виникнення зазвичай датують між 1083-84 та 1093 рр. а отже, процес формування міста відноситься до ще більш раннього часу. Враховуючі час першої згадки у літопису на кордоні із Переяславським князівством 1055 р., мова іде про досить швидку появу міста після приходу торків. На сьогодні виявлено до 200 поселенських та поховальних пам'яток огузів Пороського регіону, поступовий перехід до осілих форм існування протягом XII- початку XIII ст.

Дещо краще досліджені поховальні пам'ятки огузів, але також є певні проблеми із виокремленням комплексу матеріальної культури і антропологічними матеріалами, особливо щодо порівняльної характеристики з іншими пам'яткам (Плетнева С.О. [9], Федоров-Давидов Г.О. [17], Саєнко В. М., Дзюба С. Г. [15], Толочко П.П. [16] та ін.) дозволили зробити спробу визначити

склад та належність власно речового комплексу торків, який має багато спільних рис із іншими культурами тюркського походження, зокрема орнаментальною базою сельджуцької культури, з якою їх пов'язує спільні етнічні коріння та традиції.

Мета статті – використовуючи оприлюднені матеріали із археологічних та історичних досліджень проаналізувати вплив сельджуцького стилю на розвиток історико-культурного середовища території України в період Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Перший етап. Огузи на Русі. Специфічною рисою процесу який відбувався із огузами північного потоку є те, що вони опинилися в умовах вже існуючої Руської держави, пристосування до культурного середовища, до якого вони потрапили. Історичний розвиток північного потоку у хронологічному вимірі поділяється на два періоди. Перший період обіймає час від появи огузів на кордонах Південної Русі в середині XI ст. до 40-х рр. XIII ст. Він відзначається дією різних факторів. По-перше це історичний та політичний розвиток огузьких племен на території Русі. Процес появи та розселення огузських племен у Східної Європі (Північний потік) відбиває формування нового етноісторичного і етнокультурного простору їх власного існування, у контактному середовищі із слов'янським масивом, можливість взаємовпливів, інтеграції елементів матеріальної культури. У конкретно-історичному плані цей процес пов'язаний із діяльністю Великого руського князя Ярослава Мудрого. Він передав торкам, які перейшли на бік Русів, землі між ріками Стугна і Рось на правому березі Дніпра. У XII ст. торки стають активними учасниками подій історії Русі. [16, С. 8] У Пороссі вони створюють союз Чорних клобуків, який увійшов до складу Русі із столицею містом Торчеськ [2, С.166].

Однією із знакових археологічних знахідок є позолочений шолом з кургану біля с. Бабічі на Черкащині [9, С.91]. Нижню частину шолома опоясує класичний елемент сельджуцького прикладного мистецтва: паросток із двухлістником. Верхню частину прикрашає інший орнаментальний елемент-мотив з трьох пелюсток, який вписаний у серцеподібну фігуру. За класифікацією Г.О. Федорова-Давидова шолом належить до групи IV, яка датується XII-XIII ст. [17, С. 200]

Що стосується впливу класичної сельджуцької культури, представленої розвинутою цивілізацією Малої Азії, на території Українських земель та Східної Європи в цілому, він має декілька контентів, які різняться за часом та сутністю. Це дозволяє виділити три етапи та кілька видів інновацій.

Початок цього процесу (перший етап) відноситься до Давньоруського часу і датується кінцем XII – першими десятиліттями XIII ст., тобто часу, що передував монголо-татарській навалі. Він стосується східнослов'янської

території та Північного Причорномор'я, включаючи Крим. У цей період вплив сельджуків можна помітити в деяких галузях матеріальної культури, декоративних елементах монументальної архітектури, прикрасах для елітного шару суспільства Давньої Русі. Справа в тому, що у декорі давньоруської архітектури XII – першої половині XIII ст., зокрема в різьбленні по каменю, тератологічному стилі рукописів, ювелірних виробах, тканинах відбуваються деякі зміни. Вони отримали різне пояснення у науковій літературі: слов'янською язичницькою спадщиною та трактуванням значення символіки окремих елементів, впливами візантійського або західноєвропейського мистецтва. Проте, до класичних рис романської архітектури Візантії, її декоративних елементів був доданий потужний пласт культурного багатства сельджуків, зокрема сельджуцької Анатолії з інноваціями в архітектурі та прикладному мистецтві. У XII – першій половині XIII ст. спостерігається проникнення та розповсюдження сельджуцького культурного впливу в ареалі візантійського культурного кола, зокрема на півдні Східної Європи: Дунайсько-Дністровському межиріччі, Нижньому Подніпров'ї, Криму. Це простежується, насамперед, за знахідками імпорту кераміки сграфіто, аналогії якій відомі з розкопок палацу Бейшегір у Кубадабаді (1236 р.), палацу Аллаеддіна у Конії (1156 – 1192 рр.) тощо. Блискучим прикладом художньої кераміки XII – XIII ст. є зображення на мисці з розкопок Херсонеса, Крим [14, С. 62] На ній зображений чоловік у широкому халаті та шароварах, в руках у ловча сітка, а поряд сокіл і собака. Сюжет розпису та склад діючих осіб близький розписам будівельної кераміки другої половини XII - першої половини XIII ст. сельджуцьких палаців, зокрема Кубадабаду та Конії. Розпис виконаний у характерній для глазурованих плиток палаців сельджуцького декору кольоровій гамі – чорним на світло-синьому фоні. Серед глазурованої кераміки сграфіто, що надходила з Малої Азії у Крим та на територію східнослов'янського світу в першій половині XIII ст., є екземпляри, декоративні елементи якої мають аналогії серед зразків сельджуцького посуду з палацу Бейшегір у Кубадабаді. Це листоподібні та стрічкові сполучення, геральдичні фігури з хрестом, фестончатим оточенням, шестикутні зірки.

У металевих виробах прикладного мистецтва XII-першої половини XIII ст.: браслетах та колтах, що належать до предметів вбрання жіноцтва вищих кіл руського суспільства, навіть з урахуванням широкої міграції певних мотивів, які повторюються у багатьох культур на великому просторі, спостерігаються риси, характерні для східного мистецтва. По перше, це сюжети, композиції та декоративний стиль деяких браслетів, як браслету з київського скарбу № 94, знайденого в 1893р. На думку В. Г. Пуцко, стиль зображень одного з браслетів близький кращим Константинопольським, тобто візантійським зразкам і, разом з тим, має аналогії у мотивах декору східних

тканин. Грифони та птахи, плетіння та трилисники, мотиви декору (плетіння, мотив заплетеного звіра) більш співзвучні мотивам сельджуцького анатолійського мистецтва, ніж елементам зображення та стилю візантійського орнаменту [11, С. 103]. Особливо близький прикладному мистецтву сельджуків за тематикою, зображенням та декоративним оформленням київський браслет із скарбу 1903р. На стулці верхнього ярусу браслету зображений мотив «дерева життя» посередині та двох птахів по обидва боки від дерева. Решта зображень верхнього ярусу – мотиви заплетеного звіра (барса) та птахів. Нижній ярус обіймають плетіння та фоліант трилисника. Не лише композиція, а й зображення сцени птахів біля «дерева життя» близьке зображенню на кахлі з палацу Кубадабаду в Анатолії , а також зображенням блакитно-білого посуду з розкопок Самсата XII-XIII ст. [14, С.65]

Другою гілкою сельджуцької інтерференції у прикладне мистецтво Русі є колти руської еліти із зображенням сірин. За стилем та певними декоративними рисами колти поділяються на дві частини: перша наслідує традиції Візантії, а друга має зображення сірин сільджуцького стилю, абсолютно тотожніх зображенням на кахлям султанського палацу Кубадабаду в Конії. За візантійськими уявленнями, сірини є символами смерті. Тому їх зображення не отримали широкого розповсюдження у самій Візантії. Проте сірини перського мистецтва, сірини палаців сельджуків, пов'язані із ментальністю Сходу, Закавказзя мали значення оберегів. На думку багатьох вітчизняних істориків, сумісництво обох істот-людини та тварини повинно було оберегти представниць високого соціального рівня від злих духів та різних підступних дій. Як відомо, сірин-вила своїми корінням сягає найдавніших язичницьких зразків, які мають спільні коріння, втілені у богинях родючості народів Євразії. Ця, язичницька фаза є єдиним етнічним базисом народів тюркського походження, генетичною підосновою космогонічних уявлень. До одного з головних елементів відноситься культ богині Умай, характерній для тюркських народів євразійського простору. Вона була покровителькою тюркських народів, богинею родючості, птахом- Либіддю, яка створила землю, дістала грудку землі з днища світового океану, з якої виросли гори, рослини, тварини. Саме вона знесла яйце, з якого вилупився цей світ. Аналогічна легенда створення світу, але вже качкою характерна для волзько-болгарського та угро-фінського епосу. У різних формах мистецтва Русі також трапляється згаданий сюжет космогонічної легенди.

Символом Умай був трилисник, який входив до прикрас тюркських жінок. У паралельному вимірі культ родючості втілюється у богині Макошь давніх слов'ян. Як відомо, остання майже завжди присутня у джерелах разом із вилами- русалками, образ яких передається у зображеннях птахів-сірин у

давньоруському середньовічному мистецтві. Тому, зображення сірин на колтах жінок соціальної еліти Русі, зокрема її столиці Києва знаходилось у повному узгодженні із символом оберега, космогонічними традиціями та уявленнями, які збереглися у давньоруську добу [14, С. 63].

Певні паралелі проглядаються і в сюжетних лініях сельджуцького, візантійського, західноєвропейського мистецтва та Русі. У давньоруському прикладному мистецтві отримали широке розповсюдження сюжети із зображеннями левів, барсів і драконів. Слід відзначити і спільність ідеї «заплетеного» звіра та грифона, що трапляються у давньоруському, західноєвропейському та сельджуцькому мистецтві.

Прояви нових рис площинного стилю декоративного мистецтва відзначаються у білокам'яному різьбленні вже за межами Південної Русі вже в першій половині XIII ст., як це фіксується у білокам'яному різьблення низького рельєфу Георгіївського собору (1236 р.) Юр'єва-Польського. Тут повною мірою проглядається відображення сюжету легенди про створення світу качкою. Композиція надзвичайно насичена багатьма елементами: зображення двох птахів з грудкою у дзьобі, що розташовані по обидва боки від «дерева життя» в медальйоні, симетрично розташоване зображення інших птахів, вірогідно, павичів, левів, а також трилисників, пагонів, листя тощо [13, С. 600].

Свідченням безпосередніх контактів Візантії, сельджуків і Південної Русі, першої половини XIII ст. є матеріали унікального комплексу в Києві, знайденого Г.Ю. Івакіним під час розкопок садиби багатого киянина в урочищі Гончари і Кожум'яки на Подолі в 1987 – 1989 рр. Серед великого комплексу різноманітних знахідок було виявлено артефакти візантійського та сельджуцького кола. Знайдено фрагменти чаші з тонкого непрозорого скла молочного кольору, прикрашені золотим розписом і червоною емаллю. В нижньому ярусі посудини використано мотиви «дерева життя» та птахів біля нього, а також медальйон з хрестиками посередині. Крім того, на садибі знайдено й інші фрагменти кольорового візантійського скла, що разом з іншими матеріалами датується кінцем XII – початком XIII ст. За аналогіями, така чаша могла походити з Коринфу або сирійських володінь Візантійської імперії. На думку Г.Ю. Івакіна, власник садиби міг бути пов'язаний з малоазійською торгівлею і був достатньо заможним, щоб придбати дуже дорогу вазу. Найважливішими знахідками з комплексу садиби, за визначенням Г.Ю. Івакіна, є дві мідні сельджуцькі монети Руму – султана Сулеймана II (1200 – 1203 рр.) та султана Кайкауса I (1210 – 1219 рр.). Це перша знахідка сельджуцьких монет на території Київської Русі. Вони могли потрапити до Києва внаслідок торговельних операцій через кримські міста (Херсонес, Судак), а також шляхом прямих контактів з сельджуками в першій половині XIII ст. Г.Ю. Івакін не виключає і той варіант, що вони могли потрапити до

Києва «пізніше, в середині XIII ст. разом з монгольськими військами або руськими загонами, які використовував Батий під час війн у Закавказзі та на Близькому Сході. Знахідки монет сельджуцької імперії трапляються на території Криму, зокрема в Херсонесі, як поодинокі знахідки та в скарбах. У мистецтво Криму ще напередодні монгольської навали поступово входить сельджуцька геометрична орнаментика [5, С. 74].

Таким чином, на теренах України та Східної Європи в цілому у XII- першої половині XIII ст. відмічається явище культурної інтерференції сельджуцької культури за доби існування Київської Русі. По-суті це перший етап впливу сельджуцької культури та її традицій на теренах Східної Європи.

Другий етап сельджуцького впливу у Східній Європі охоплює час середини XIII століття - другу половину XV століття. Її початок співпадає з приходом монголо-татар, охоплює час Золотої Орди та Кримського ханства, аж до османської експансії в останній чверті XV століття. Подальші новації, пов'язані з проникненням синкретичної культури періоду Золотої Орди на великій території від Західного Поділля до Криму. Цей період охоплює декілька сторін життя суспільства, зокрема створення інфраструктури, необхідної для існування та функціонування ісламського суспільства. Потужні зміни відбуваються в містобудуванні, де відбувається будівництво мечетей, медресе, палаців і мавзолеїв. Важливу роль у практиці пропонування орнаментального стилю відіграють у містах Золотої Орди північного Причорномор'я з будівельники з Анатолії. Їх вплив став більш сильним і масштабним, вони представляли монументальну архітектуру та прикладне мистецтво. Він відображає наступний етап розвитку культури сельджуків, збагачений елементами ісламських традицій. Класичні творіння цього періоду є в Криму, такі як мечеть Узбека (1314 р.) Та медресе (1332-1333 рр.) в Солхаті (Старий Крим).

Крім того, руїни пам’яток архітектури с сельджуцькими впливами є на Нижньому Дністрі, Нижньому Подніпров'ї та Східному Поділлі на кордоні Степової та лісостепової зон. На Нижньому Подністров’ї вплив сельджуцького стилю, який, ймовірно, міг бути за участю каменярів-сельджуків, відзначений у Білгород-Дністровській (Аккерманській) фортеці. Це стосується оздоблення внутрішніх споруд цитаделі в гарнізонному дворі та деяких кам'яних споруд, знайдених у цивільному дворі фортеці. Перш за все це чотири фрагмента обрамлення віконних та дверних пройм, прикрашених однотипним орнаментом у вигляді перевитого джгута. В середній частині поля першого фрагмента, знайденого біля північної стіни цитаделі є опуклі кола та стилізований квітковий орнамент, що нагадує пальмету. Плетіння другого фрагменту пройми прикрашені лише опуклими колами, на третьому з’являється невелика квітка лілеї між симетричними листями. При цьому лілея

нагадує спрощену пальмету. На четвертому фрагменті джут впирається у оригінальну розетку, яка має у центрі шестикутну зірку. Усі ці елементи відомі на різних пам'ятках Молдови, Криму та широко проникають в архітектуру Закавказзя, Криму та Малої Азії. З інших архітектурних пам’яток привертають залишки сельджуцького впливу на Нижньому Дніпрі та Східному Поділлі [6, С.120].

На Нижньому Подніпров’ї під час дослідження поселення Мечеть-Могила (с. Юрківка, Запорозька обл.) знайдена капітель колони мечеті з різьбленого вапняку, рослинний мотив декору якої має сельджуцькі коріння. Стиль та елементи декору близькі кримським зразкам, зокрема колонам порталу мечеті хана Узбека першої половини XIV ст. [12, С. 178]

Проте, слід відзначити, що специфікою розповсюдження сельджуцьких впливів в архітектурі Східної Європи XIV-XV ст. є те, що вона знаходить свої блискучі прояви не лише на Півдні, перш за все у Криму. Особливе місце належить архітектурної орнаментиці соборів Московського князівства XIV-XV ст., яку було створено на основі ознайомлення із досвідом сельджуцькій архітектури . При цьому, як констатує Л.О. Беляев, простежується шлях мотивів з внутрішніх районів Анатолії до південного узбережжя Чорного моря до Криму [1, С. 20]. Але подальший шлях маршруту пролягав територією українських земель, на півдні яких, ми вже відмічали присутність монументальної архітектури із оформленням у сельджуцькому стилі. Частково, напрямок шляху можливо простежити за наявністю архітектурних пам’яток сельджуцького зразка в напрямку Північного Сходу від Юрківки (Запорозька область), де, як ми відмічали є аналог пам’яток Солхата (Крим) вбік Східного Поділля до Торговиці, де також є деталі монументальної споруди із сельджуцькими ознаками. Що стосується наступного відрізку шляху, потрібні подальші пошуки та дослідження.

Яскравий та помітний вплив залишила сельджуцька культура у синкретичній культурі Золотої Орди. Досить фундаментально та переконливо це помітно на артефактах великого ґрунтового могильника Мамай-Сурка у Нижньому Подніпров’ї [4, С. 270]. На чисельних прикрасах, знайдених у похованнях зустрінутий мотив «листка з ромбом», стилізовані головки левів на браслеті, змієподібна сережка та інші деталі сельджуцького стилю [19]. Сережки та інші артефакти із зображенням змії, схожих на зображення змії-дракона в сельджуцькому мистецтві, знайдені також у Києві, Зінькові (Полтавська область), Білгороді-Дністровському (Одеська область). Серед металевих артефактів періоду Золотої Орди з останнього - також зображення шестикутної зірки на бронзовій пряжці, свинцевому перстні - печатці, на срібному перстні зі складним зображенням птиці, шестикутної зірки та півмісяця. Різноманітні декоративні мотиви сельджуків зустрічаються на

посуді сграфіто багатьох пам'яток Північного Причорномор'я та Криму, зокрема у локальних центрах виробництва. Що стосується Білгорода, майстри використовували велику кількість орнаментальних елементів із типовими сельджуцькими мотивами. Дуже поширеним мотивом білгородського керамічного сграфіто є переплетення широких смужок стрічок, які переплітаються між собою, утворюючи різні форми. Знак шестикутної зірки, який використовували також місцеві майстри був доповнений різними декоративними елементами. Деякі екземпляри посуду прикрашені геометричними лініями та елементами гранату. Проте, у Білгороді не був поширений мотив трилисника як це було, наприклад, у Херсонесі в Криму. Схожі мотиви зустрічаються на кераміці одного з найбільших міст Золотої Орди в урочищі Великі Кучугури (Запорізька область) та на території одного з найбільших золотоординських міст у с. Тягинка (Херсонська обл.) [8, С. 124].

Висновки. Таким чином, культура сельджуків, яка втілювала в собі найкращі риси тюркського мистецтва Середній Азії, Близького Сходу, Кавказу та візантійської культури, стала творчою основою власного стилю Сельджуцької держави з її багатьма новаціями та потужним потенціалом, що сприяло її поширенню далеко за хронологічні рамки держави Сельджуків. Одним із шляхів спадкоємності було включення мистецької спадщини Сельджуків в культуру Османської імперії, що визначило третій період культурних впливів сельджуків, коли класичні елементи сельджуцької культури органічно увійшли в орнаментальні мотиви османської Туреччини. «Золотий фонд» орнаментальних мотивів сельджуків потрапляє в багаж ранньої османської культури, присутній на різних видах артефактів, які набули широкого розповсюдження на теренах Українських земель часів Османської імперії. Сельджуцька культура постала тим своєрідним містком, який поєднав культурні досягнення Євразії, цивілізацій середньовічного та раннього модерну, органічною частиною історії та культури України.

Література:

1. Беляев Л. А. Исламский Восток и формирование материальной культуры Московской Руси: о методических подходах к оценке. *Поволжская археология*. 2016. № 2 (16). С. 18–33.

2. Борисов А. В. Печеніги у Пороссі (територія та кількість населення). *Scientific Jornal Virtus*. 2019. № 38, С. 166–171.

3. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М.: Мысль, 1993. 784 с.

4. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993-1994 гг.). Т. II: Монография. Запорожье: ЗНУ, 2006. 356 с.

5. Івакін Г. Ю. Знахідка сельджукидських монет XIII ст. у Києві. *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, 1993. С. 73–76.

6. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.). Киев: Наук. думка, 1986. 124 с.

7. Куклина И. В. Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград: Наука, 1985. 204 с.

8. Макарова Т.И. Стилеобразование в орнаменте Древней Руси. *Археология восточно-европейской лесостепи.* Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2000. С. 123–129.

9. Плетнёва С.А. Древности Чёрных Клобуков. Свод археологических источников, М.: Наука, Вып. Е1-19. 1973. 96 с.

10. Прицак Е. Тюркско-славянское двуязычное граффити XI столетия из Собора св. Софии в Киеве. *Вопросы языкознания*. 1988. № 2. С. 49–61.

11. Пуцко В.Г. Київські срібні браслети- наручні і тератологічна книжна орнаментика. *Ювелірне мистецтво – погляд крізь вікі.* Музейні читання: матеріали наукової конференції. Київ, 2006. С. 102–113.

12. Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи. М.: Ломоносовъ, 2016. 200 с.

13. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1981. 607 с.

14. Рыжов С.Г. Художественная керамика XII - XIII веков из Херсонеса. Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X - XVIII веков., Т.2. Киев, «Стилос». 2005. С. 62 – 69.

15. Саєнко В. М., Дзюба С. Г. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї. Причорноморье, Крьгм, Русь в истории и культуре: Материальї III Судакской междунар. науч. конф. Київ –Судак: Ака-демперіодіка, 2006. Т. II. С. 284–289.

16. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб.: Алетейя, 2003. 160 с.

17. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. М.: Московский университет. 1966. 276 с.

18. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). Кишинев: ARC, 2001. 220 с.

19. Sirenko PO. Innovative technologies in physical training of skilled football players. Cand. Diss. Lviv; 2015.(in Ukranian)

References:

1. Beliaev L. A. (2016). Yslamskyi Vostok y formyrovanye materyalnoi kulturы Moskovskoi Rusy: o metodycheskykh podkhodakh k otsenke. *Povolzhskaia arkheolohyia – Povolzhskaya archeology*, 2 (16), 18–33 [in Russian].

2. Borysov A. V. (2019). Pechenihy u Porossi (terytoriia ta kilkist naselennia). *Scientific Jornal Virtus*, 38, 166–171 [in Ukrainian].

3. Humylev L.N. (1993). *Drevniaia Rus y Velykaia step [Ancient Rus' and the Great Steppe]*. M.: Misl [in Russian].

4. Elnykov M. V. (2006). Srednevekovьi mohylnyk Mamai-Surka (po materyalam yssledovanyi 1993-1994 hh.) [Medieval burial ground of Mamai-Surka (based on the materials of researches of 1993-1994).]. Zaporozhe: ZNU [in Russian].

5. Ivakin H. Yu. (1993). Znakhidka seldzhukydskykh monet XIII st. u Kyievi. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi – Antiquities of Southern Russia*. Chernihiv, 1993, 73–76 [in Ukrainian].

6. Kravchenko A. A. (1986). *Srednevekovn Belhorod na Dnestre (konets XIII-XIV v.) [Medieval Belgorod on the Dniester (late XIII-XIV century)]*. Kyev: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

7. Kuklyna Y. V. (1985). *Etnohrafyia Skyfyy po antychnim ystochnykam [Ethnography of Scythia according to ancient sources]*. Lenynhrad: Nauka [in Russian].

8. Makarova T.Y. (2000). Styleobrazovanye v ornamente Drevnei Rusy. *Arkheolohyia vostochno-evropeiskoi lesostepy – Archeology of the Eastern European forest-steppe*. Vip. 14: Evrazyiskaia step y lesostep v эpokhu ranneho srednevekovia. Voronezh, 2000, 123–129 [in Russian].

9. Pletnëva S.A. (1973). Drevnosty Chërnikh Klobukov. *Svod arkheolohycheskykh ystochnykov [Code of archaeological sources]*.M.: Nauka [in Russian].

10. Prytsak E. (1988). Tiurksko-slavianskoe dvuiazichnoe hraffyty XI stoletyia yz Sobora sv. Sofyy v Kyeve. Voprosi yazikoznanyia – Questions of linguistics, 2, 49–61 [in Russian].

11. Putsko V.H. (2006). Kyivski sribni braslety- naruchni i teratolohichna knyzhna ornamentyka. *Yuvelirne mystetstvo – pohliad kriz viki – Jewelry art - a look through the ages*, 102–113 [in Ukrainian].

12. Rasovskyi D. (2016). *Polovtsi, torky, pechenehy, berendey [Polovtsy, Torks, Pechenegs, Berendeys]*. M.: Lomonosov [in Russian].

13. Ribakov B.A. (1981). *Yazichestvo drevnykh slavian [Paganism of the ancient Slavs]*. M.: Nauka [in Russian].

14. Rizhov S.H. (2005). Khudozhestvennaia keramyka XII - XIII vekov yz Khersonesa. *Polyvnaia keramyka Sredyzemnomoria y Prychernomoria X - XVIII vekov [Glazed ceramics of the Mediterranean and the Black Sea region X - XVIII centuries]*. T.2. Kyev, «Stylos» [in Russian].

15. Saienko V. M., Dziuba S. H. (2006). Znakhidka kapiteli kolony chasiv Zolotoi Ordy vNyzhnomu Podniprovi. Prychornomore, Krhm, Rus v ystoryy y culture – Black Sea region, Crimea, Rus' in history and culture T. II, 284–289 [in Ukrainian].

16. Tolochko P.P. (2003). *Kochevie narodы stepei y Kyevskaia Rus [Nomadic peoples of the steppes and Kievan Rus]*. SPb.: Aleteiia [in Russian].

17. Fedorov-Davidov H.A. (1966). Kochevnyky Vostochnoi Evropi pod vlastiu zolotoordinskykh khanov. Arkheolohycheskye pamiatnyky [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans. archaeological sites] M.: Moskovskyi unyversytet [in Russian].

18. Shlapak M.E. Belhorod-Dnestrovskaia krepost (yssledovanye srednevekovoho oboronnoho zodchestva) [Belgorod-Dniester fortress (research of medieval defensive architecture)]. Kyshynev: ARC [in Moldova].

19. Sirenko PO. Innovative technologies in physical training of skilled football players. Cand. Diss. Lviv; 2015.(in Ukranian)